

8-МАВЗУ. ИШ ҲАҚИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

Мавзу саволлари:

1. Иш ҳақининг моҳияти ва унинг шаклланиши.
2. Иш ҳақининг асосий функциялари ва тамойиллари.
3. Тариф тизими ва унинг асосий элементлари.
4. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари тушунчаси ва уларнинг таснифи.
5. Иш ҳақининг ишбай ва вақтбай тизимларини қўллаш.
6. Корхоналарда иш ҳақиға қўшимчалар ва устамалар.
7. Иш ҳақини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари.

1. Иш ҳақининг моҳияти ва унинг шаклланиши

Иш ҳақи ёлланма ходим даромадининг элементи, унга тегишли ишчи кучига бўлган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқариш шаклидир.

Иш ҳақининг асосий элементи – унинг ставкасидир. **Иш ҳақининг ставкаси** шартномада белгилаб қўйилади ва муайян вақт бирлиги ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилаб беради

Иш ҳақини тартибга солиш механизмида бошланғич база сифатида унинг **энг кам миқдори (минимал иш ҳақи)** намоён бўлади, у оддий, кам малакали меҳнат билан банд бўлган ходимларнинг такрор ҳосил қилиниши учун нормал шарт-шароитлар яратиши лозим.

2. Иш ҳақининг асосий функциялари ва тамойиллари.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари да намоён бўлади:

1. Такрор ишлаб чиқариш функцияси.
2. Рағбатлантириш функцияси.
3. Ўлчов-тақсимлаш функцияси.
4. Жойлаштириш функцияси.
5. Аҳолининг тўловга қобил талабини шакллантириш функцияси.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги **энг муҳим тамойилларга** риоя қилиниши зарур:

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги ортиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши.
2. Меҳнат унумдорлиги ўсишининг ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгарилловчи суръатларини таъминлаш.
3. Ходимнинг меҳнат ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига караб иш ҳақини табақалаштириш.
4. Тенг меҳнатга тенг иш ҳақи.
5. Меҳнат ҳақ тўлашни давлат томонидан тартибга солиш.
6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш.
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантиқийлиги ва қулайлиги

3. Тариф тизимининг моҳияти ва унинг асосий элементлари

Корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари - меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир. Ҳар бир элемент қатъий белгиланган вазифасига эгадир.

Меҳнатни нормалаш - бу илмий асосланган меҳнат харажатларини ва унинг натижаларини: вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириқлари нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари - бу меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (унинг мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат бўлиб, улар ёрдамида корхонадаги ходимларнинг иш ҳақи даражаси уларнинг малакасига, меҳнат шароитларига, корхоналар ўрнашган жўғрофий жойи ва бошқа тармоқ хусусиятларига қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақига доир минтақавий малака коэффициентлари киради.

4. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари тушунчаси ва уларнинг таснифи.

Иш ҳақининг барча тизимларини иш ҳақининг шакллари деб аталувчи иккита катта гуруҳга бўлиш қабул қилинган.

Агар меҳнат натижаларининг асосий ўлчови сифатида тайёрланган маҳсулот (кўрсатилган хизмат)дан фойдаланиладиган бўлса, у ҳолда **меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай шакли** ҳақида гап юритилади.

Агар бундай ўлчов сифатида ишланган вақт миқдоридан фойдаланилса, бундай ҳолда **вақтбай иш ҳақи** тўғрисида гап боради. Демак, **иш ҳақининг шакли** - ҳақ тўлаш тизимларининг муайян тоифасидан иборат бўлиб, иш ҳақ тўлаш мақсадида унга нарх белгилашда меҳнат натижаларини ҳисобга олиш асосий кўрсаткичи бўйича гуруҳларга ажратилган бўлади.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида **меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш йўналишлари** қуйидагилардан иборат:

- даромадлар ва энг аввало, иш ҳақи истеъмол имкониятларини кенгайтириш ҳамда аҳолининг талаби ошиши асосида ишлаб чиқаришни таркибан қайта қуришга фаол таъсир кўрсатишини таъминлаш;

- меҳнат фаолиятдан келадиган аҳоли даромадларида иш ҳақининг улуши тушиб кетишини реал иш ҳақи даражаси ва ўсиш суръатларини ошириш асосида тўхтатиш;

- даромадлар соҳасидаги энг кам ижтимоий кафолатларни истеъмолнинг асосланган нормативларини белгилаш ва иқтисодиётнинг бошқарувчанлигини ошириш асосида тегишли аҳоли гуруҳлари нормал такрор ишлаб чиқарилишини таъминлайдиган даражага аста-секин яқинлаштириб боришга киришиш;

- хорижий тажрибаларни ўрганиш ҳамда улардан Ўзбекистон иқтисодиёти хусусиятларини ва миллий анъаналарини ҳисобга олаётган ҳолда фойдаланиш асосида аҳоли даромадларининг ҳамма турларини бошқаришнинг бозор механизмлари шаклланишига фаол ёрдам бериш.

5. Иш ҳақининг ишбай ва вақтбай тизимларини қўллаш.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг оддий тизимлари. Бу тизимлар ишчиларнинг иш ҳақини меҳнат натижаларини ҳисобга олишнинг фақат бир кўрсаткичига: иш вақтига ёки тайёрланган маҳсулот миқдorigа қараб шакллантиради.

Оддий вақтбай тизим ходимнинг маошини унинг тариф ставкасига ва амалда ишлаган вақтига қараб шакллантиради. Шунга мувофиқ ҳолда соатбай, кунбай ва ойлик тариф ставкалари қўлланади. Оддий вақтбай ҳақ тўлашда ишланган вақт миқдори билан маош ўртасидаги алоқа пропорционал характерга эга бўлади.

Оддий ишбай ҳақ тўлашда ишчининг маоши тайёрланган маҳсулот (бажарилган иш) бирлигига тўланадиган ҳақ миқдоридан иборат бўлган ишбай белгиланган нархга ва ана шу маҳсулот миқдorigа боғлиқ бўлади. Амалиётда меҳнатга ҳақ тўлашнинг бевосита индивидуал, жамоа (бригада), аккорд, билвосита, ишбай-прогрессив, ишбай-регрессив тизимлари қўлланиши мумкин.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд тизими шуниси билан ажралиб турадики, унда айрим операциялар ёки иш турларининг бажарилишига эмас, балки аккорд топшириққа кирадиган ишларнинг муайян комплекси бажарилишига ҳақ тўланади.

Ишбай-прогрессив ҳақ тўлашнинг ўзига хос унсурлари ишбай нормаларни бажаришнинг бошланғич даражасидан (расценканинг кўпайиши шундан бошланади (база)) ҳамда нормаларни бошланғич базадан муайян даражада ошириб бажарилганида ишбай расценканинг кўпайиш миқдорини кўрсатувчи прогрессив кўшимчалар шкаласидан иборат.

6. Корхоналарда иш ҳақиға кўшимчалар ва устамалар.

Асосий иш ҳақиға кўшимчалар ва устамалар. Ҳозирги вақтда амал қилиб турган компенсация кўшимчалари ва устамаларнинг ҳамма турларини иккита катта гуруҳга: меҳнат фаолияти соҳалари бўйича чекланмайдиган кўшимчалар ва устамаларга ҳамда муайян меҳнат соҳаларида қўлланадиган кўшимчалар ва устамаларга ажратиш зарур. Биринчи гуруҳга дам олиш ва байрам кунларида ишлаганлик учун; иш вақтидан ташқари ишлаганлик учун; вояга етмаган ходимларга уларнинг иш куни қисқартирилганлиги муносабати билан; ўзларига берилган тариф разрядидан паст ишларни бажараётган ишчиларга қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ўртача маошга етказиш учун тўланадиган кўшимчалар; ишни бажаришнинг нормал шароитларидан чекиниш муносабати билан ишчиларга тўланадиган кўшимчалар киради.

Қўллаш соҳаси чекланган кўшимчалар ва устамаларни ўз навбатида уч гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ. Биринчи гуруҳ - рағбатлантирувчи кўшимчалар. Улардан энг муҳимлари: касблар (лавозимлар)ни кўшиб бажарганлик учун; хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик ёки бажарилаётган ишлар ҳажмини кўпайтирганлик учун; ишга келмаётган ходимнинг вазибаларини бажарганлик учун; ишчиларга касбий маҳорати учун; мутахассисларга меҳнатда эришган юксак кўрсаткичлари ва юқори малака даражаси учун; жаҳон ютуқларига мос маҳсулот салмоғи катта бўлишини таъминлаганлик, маҳсулотни экспорт қилишни анча кенгайтирганлик ҳамда ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини оширганлик учун.

Иккинчи гуруҳ - бажарилаётган ишнинг алоҳида хусусияти билан (мавсумийлиги, узокдалиги, иш объекти ноаниқлиги ва шу кабилар билан) боғлиқ кўшимчалар; график бўйича дам олиш ёки байрам кунига тўғри келган иш кунларида ишлаганлик учун; кўп сменали иш тартиби учун; ишларни ташкил этишнинг вахта усулида иш вақти нормадан ортиқ давом этадиган иш муносабати билан.

Учинчи гуруҳ - нормал меҳнат шароитидан фарқ қиладиган шароитлар учун кўшимчалар: оғир (зарарли) ва ўта оғир (ўта зарарли) меҳнат шароитларида ишлаганлиги учун; конвейер, оқим ва автомат линиялардаги ишчиларга меҳнатнинг интенсивлиги учун; шахта ва разрезларнинг механизациялаштирилган забойларидаги ишчиларига меҳнат интенсивлиги учун; тунги вақтда ишлаганлик учун; метрополитенларнинг тоннелларида ва ер ости ҳудудларида фақат тунги вақтда ишлар бажарганлик учун; айрим қурилиш объектларида ва фавқулудда вазиятлар туғилиши мумкин бўлган жойларда оширилган тариф ставкалари ва мансаб окладларини қўллаш; хавфли юкларни ташиганлик учун.

7. Иш ҳақини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари.

Ислохотларни изчил давом эттириш ва унинг самарадорлигини ошириш учун меҳнатга ҳақ тўлаш сиёсати ва аҳоли пул даромадларининг ўсиши билан боғланмоғи керак. Бунинг учун эса қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- даромадлар ва энг аввало, иш ҳақининг истеъмол имкониятларини кенгайтириш ҳамда аҳолининг (биринчи навбатда ёлланма меҳнат ходимларининг) талаби ошиши асосида ишлаб чиқаришни таркибан қайта қуришга фаол таъсир кўрсатишини таъминлаш;
- меҳнат фаолиятдан келадиган аҳоли даромадларида иш ҳақининг улуши тушиб кетишини реал иш ҳақи даражаси ва ўсиш суръатларини ошириш асосида тўхтатиш;
- даромадлар соҳасидаги энг кам социал кафолатларни истеъмолнинг асосланган социал нормативларини белгилаш ва иқтисодиётнинг бошқарувчанлигини ошириш асосида тегишли аҳоли гуруҳлари (ёлланиб ишлайдиганлар, нафақахўрлар, кам таъминланган ва кўп

болали оилалар ва ҳоказо) нормал (физиологик даражада такрор ишлаб чиқарилишини таъминлайдиган даражага аста-секин яқинлаштириб боришга киришиш;

• ўз тажрибамизни ва хориж мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ҳамда улардан Ўзбекистон иқтисодиёти хусусиятларини ва миллий анъаналарини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш асосида аҳоли даромадларининг ҳамма турларини (иш ҳақи, пенсиялар, нафақалар, стипендиялар ва бошқаларни) бошқаришнинг бозор механизмлари шаклланишига фаол ёрдам бериш.

Санаб ўтилган вазифаларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳар бирини ҳал қилиш бошқаларини ҳал қилишга ёрдам беради. Бунинг учун муддатлари жиҳатидан ҳам, иқтисодий мазмуни жиҳатидан ҳам бир-бири билан узвий боғланган бир қатор тадбирлар амалга оширилишини таъминлаш зарур.

Бозор иқтисодиёти ҳукм сураётган кўпгина мамлакатларда иш ҳақининг нархлар ўсишига қараганда илдам ўсиши ёки уларнинг ўсиш суръатлари бир-бирига мос келиши кузатилади. Даромадларнинг илдам суръатлар билан ўсиши бозорнинг бўшаб қолишига ва товар тақчиллиги вужудга келишига олиб боради, деган хавотирланиш бор.

Ўз-ўзини синаш саволлари

1. Бозор иқтисодиёти шароитида ходимларнинг иш ҳақи қандай функцияларни бажаради?
2. Иш ҳақини ташкил этиш деганда нима тушунилади?
3. Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий тамойилларини санаб беринг.
4. Иш ҳақини ташкил этишнинг асосий элементлари нималардан иборат ?
5. Иш ҳақининг тариф тизими нимадан иборат? Тариф тизимининг асосий элементларини айтиб беринг.
6. Иш ҳақи тизими нима?
7. Иш ҳақи шакллари тарифланг. Иш ҳақи шакллари қандай турлари мавжуд?
8. Ходимнинг иш ҳақи таркибида меҳнатга асосий ва қўшимча ҳақ тўлаш нисбатига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
9. Иш ҳақининг шакллари танлашга таъсир кўрсатувчи асосий шарт-шароитлар нималардан иборат?
10. Ишбай иш ҳақининг оддий тизимларини айтиб беринг.